

# Döden som skiljer oss åt – döden som binder oss samman

JONNA BORNEMARK

Inom äldreomsorgen är döden en ständigt närvarande horisont. Döden är i denna miljö både ett vardagligt fenomen och något det inte alltid är tillåtet att fundera på och prata om. Vi lever i en kultur som kretsar kring att upprätthålla livet och som inte alltid klarar av att acceptera det oundvikliga.

I min undervisning i praktisk kunskap för personal inom äldreomsorgen tog vi hjälp av existensfilosofin och litteraturen för att närma oss ämnet och spegla våra egna erfarenheter. Inte minst visade det sig att skönlitteratur med existensfilosofisk klangbotten är användbar i detta sammanhang, vi läste därför klassikern »Ivan Iljitjs död» av Leo Tolstoj, *Avled stilla* av Simone de Beauvoir och den i tid och rum mer samtida *Stundande natten* av Carl-Henning Wijkmark. Alla tematiserar de döendet som en process vi måste förhålla oss till snarare än den död som kommer utan förvarning tyst om natten eller i en dramatisk bilolycka. De nämnda texterna illustrerar även två olika sätt att skriva om döden på, Tolstoj och Wijkmark använder fiktionen för

att leva sig in i den döende och beskriva processen inifrån (här krävs fiktionen som hjälpmedel eftersom döden är just den erfarenhet vi inte kan återvända från för att berätta om), medan de Beauvoir självbiografiskt beskriver sin mors död.

Döden är, som vi kommer se, något vi gärna håller på armlängds avstånd genom att göra den allmän och till något som inte gäller just mig. Därför räckte det i undervisningen inte att diskutera de äldres relation till sin dödlighet, utan personalen – mina studenter – måste fundera på både hur de relaterar till de äldres döende och till sin egen dödlighet. På samma sätt räcker det inte för mig att diskutera mina studenters dödlighet eller litteraturens iscensättning av detta tema, utan även jag måste relatera till min egen dödlighet och till egna erfarenheter av döden. Min starkaste erfarenhet på detta område är när jag följde med i min farfars döende. En farfar som stod mig mycket nära.

Att skriva om döendet innebär att relatera till något intimt eget, min egen sårbarhet – eller till och med varje sårbarhets ursprung. Det innebär att sätta det mest intima på avstånd för att göra det synligt och betrakta det som om det vore ett främmande föremål. Wijkmark säger i en intervju att det innebär »att kunna ge objektiv form åt det som trycker en.»<sup>1</sup> Rent fysiskt sätts erfarenheten på avstånd, den är inte längre blott »inre» utan finns på ett »yttre» pappersark eller datorskärm. Att skriva om döende är därmed ett spel mellan distans och närhet, i likhet med varje skrivande. När vi sätter erfarenheten framför oss, reflekterar över den och lyfter fram dess relation till olika teorier gör vi den begriplig och hanterbar. Men att helt omvandla döden till teori innebär en alltför stor distans, genom en sådan omvandling handlar

det inte längre om mig utan erfarenheten drunknar i det generella. Just därför är det viktigt att hålla fast vid både en känsla av egen dödlighet och erfarenheter av döende när man skriver om detta tema som kanske är det svåraste och mest obegripliga av dem alla.

#### BEROENDE

Tänk att så många kommit för min skull! Utbrast farfar på omvårdnadsötet. Sedan gjorde han långa och detaljerade utläggningar kring hur han mådde och hur han ville ha det. Jag, min pappa, läkaren, två sjuksköterskor och kommunens biståndsbedömare lyssnade snällt. Vi var ju här för hans skull. Jag kunde inte låta bli att konstatera att han levde upp av den myckna omsorgen. Han hade levt ensam länge och sökte nu allt mer kroppskontakt. Han njöt av omsorgen och av att bli omhändertagen, han som kämpat hela sitt liv för sitt oberoende. Med sjukdomen som skydd kunde han tillåta sig att be mig komma ofta och till och med säga att han helst ville att jag skulle vara där hela tiden. Nog hade han en längre tid lidit av att vara ensam lite för mycket, men stolthet och vanor gjorde det snart sagt omöjligt att ändra på det. Han var tydlig med att han absolut inte ville tillbaka till sin lägenhet, han hade brutit sig ur den och sjukdomen hade det positiva med sig att han åter fick vara beroende av andra.

Mina känslor och relationen till min farfar förändrades också snabbt. Han som så länge varit en viktig intellektuell förebild blev mitt ansvar, nästan mitt barn. Den spontana, instinktiva reaktionen på hans sjukdom var att ta hem honom till mig för att sköta honom, men jag insåg att det inte är så vi gör, utan att vi har ett vårdssystem för att de anhöriga

inte ska behöva ta på sig det ansvaret. Att inte gå in i en traditionell kvinnlig omvårdande roll var både befriande och sorgligt, men han var just min intellektuella förebild och intellektuell verksamhet kräver tid som ett sådant omvårdande skulle äta upp.

Farfar tillät sig bli omhändertagen och att åter bli ett barn liksom Beauvoir beskriver hur hennes mor klagat med barnlig röst. Men det är inte alltid enkelt att tillåta sig att åter bli beroende, vilket är en erfarenhet många inom äldreomsorgen vittnar om. Tolstoj beskriver hur hans döende huvudperson Ivan Iljitj vill bli tröstad som ett barn, men att det inte passar sig. Ivan Iljitj är något fint, en högt uppsatt jurist och såväl han som omgivningen upprätthåller masken. Det vore att brista i respekten gentemot vad han är att tillåta honom att bli beroende. För vad är han bortom sin upphöjda samhällsposition? Men inte bara det, Ivan Iljitj hade hela sitt liv bemödat sig om en lätt, behaglig och korrekt livsstil där inget svårt eller tungt fick plats, ett enkelt och lätt liv där man följer de satta reglerna och gör som man ska. Beroende, sjukdom, smärta och döende hör inte till den sociala kutymen, det är inte riktigt god smak.

Hos Wijkmark är beroendet oproblematiskt. Hans döende huvudperson Hasse faller in i den kvinnliga omvårdande sfären och har inga problem med det. Men en kamp om kontroll finns även här, en kontroll som inte handlar om de andras rena omvårdande utan om att kontrollera sitt liv.

Att vara ett jag och ha ett liv innebär att ha ett visst mått av kontroll. Att ha en kropp jag kallar min är att kunna styra den och att direkt kunna uttrycka sin vilja i en kroppslig rörelse. Att lämna över en del av kontrollen till andra är en

del av döendets process, en del som alltså kan uppfattas både som en katastrof och som en befrielse. Mitt liv är mitt, men i döendet visar det sig att jag ytterst inte har någon makt över det, under döendets process måste jag steg för steg lämna över makten till någon annan.

#### MIN DÖD OCH DÖDEN SOM ALLMÄNGILTIG

Döendet blottlägger alltså vårt beroende av andra. Men det sliter oss på ett annat sätt ifrån de andra. Ett centralt existensfilosofiskt tema är hur vi möter oss själva genom att inse att vi är dödliga. Men denna insikt är inte lättköpt, tvärtom är det en erfarenhet vi helst slår ifrån oss. I »Ivan Iljitjs död» visar sig detta genom att en av besökarna plötsligt inser att det inte endast är Ivan Iljitj som är dödlig:

»Tre dygns hemska lidande och så döden. Det kan ju hända mig också vilken minut som helst», tänkte han och kände sig för ett ögonblick kuslig till mods. Men utan att han visste hur, fick han strax hjälp av den vanliga tanken, att det här hade hänt Ivan Iljitj och inte honom och att det inte fick och inte kunde hända honom och att han genom att tro något annat gav efter för en dyster stämning, något som man inte borde göra, det såg man ju på Schwarz. Efter detta tysta resonemang lugnade sig Pjotr Ivanovitj och började intresserat fråga efter detaljer kring Ivan Iljitjs död, som om döden var något typiskt för Ivan Iljitj och inte kunde drabba honom själv.<sup>2</sup>

Vi flyr undan insikten om vår egen dödlighet för att den är allt för tung att bära. När dödens världsutplånande kapacitet hotar kan vi låta dess allmängiltighet befria oss från dess olidliga tyngd. Hasse i *Stundande natten* har en liknande

strategi, även han intresserar sig för döden som närmar sig, men här är det litteraturen som får fungera som flykt och besvärjelse:

Jag slukade andras tankar om döden för att slippa tänka på min egen, som jag på så sätt »begravde i en utredning». Det var väl inte så illa tänkt, men inte hjälpte det i längden mot ångesten. [...] Rätt snart märkte jag att mitt sysslande med döden – det vill säga andras död och syn på döden – höll på att stiga mig åt huvudet.<sup>5</sup>

Idén var ju att försjunka så djupt i bilder och teorier om döden, andras död och döden generellt, att min egen försvann ur sikte eller åtminstone delvis var undanflydd när det blev min tur.<sup>4</sup>

Att syssla med döden blir en flykt undan döden. Varje kultur har också sitt sätt att hantera döden vilket uttrycks i riter och teorier som ger människorna gemensamma referensramar för att bemöta det obegripliga och ger svar på frågor som »varför?». Många kulturella och religiösa uttryck för döden har säkerligen sin grund i ett möte med den egna döden och en insikt om den egna dödligheten. Men när denna erfarenhet omvandlas till ett traderat arv omvandlas erfarenheten till en mellanmänsklig produkt som riskerar att drunkna i det allmängiltiga och därför tappa kontakten med den existentiella erfarenheten av insikten i den egna dödligheten. Religionen är hos både Tolstoj och Wijkmark en ram och ett svarande som ska göra döden begriplig och den blir därför ointressant för såväl romanfigurerna som läsaren när den försöker ge svar där inga svar finns.

Men ännu sämre än religionen på att hantera döden är vetenskapen, inte minst läkarvetenskapen som reducerar

kroppen till en maskin som måste lagas. Genom att fördjupa sig i medicinska detaljer flyr Ivan Iljitj insikten om döden. Den medicinska kroppen är alltid något som ska botas, när det inte längre finns någon medicinsk lösning är det inte längre medicinens område mer än för smärtlindring. Läkarvetenskapen har inget att säga till den döende människan och för den döende själv tenderar den till att bli ytterligare en flyktväg. När insikten trängde sig på om det egna livets ändlighet väcktes min farfars ilska mot läkarkåren:

- Jag vill ha medicin. Satans läkare som inte gör något.
- Men farfar, det finns ingen medicin mot långt framskriden lungcancer.
- Nej, just det...

Men denna insikt var allt för tung att bära, kort senare återkom det:

- Jag vill ha medicin.

Läkarna och läkarvetenskapen har ju lovat, det är deras jobb att se till att vi överlever. Detta löfte kontrasterades mot insikten om den egen dödlighet. Jag funderade först senare på om jag var alltför ärlig. Kan vi verkligen kräva att någon ska leva med sanningen om en omedelbart förestående död? Kanske är detta ett omänskligt krav att ställa.

Samtidigt som det är en övermäktig insikt när döden är allt för nära gör den livet självt synligt. Inte det ena eller andra *i* livet, utan livet självt. En närstående persons död visar också på just dennes liv. Beauvoir säger om sin mor att »[h]ennes död uppenbarar för oss hur fullständigt unik hon var.»<sup>5</sup> Endast döden visar vad det är som försvinner, utan döden är vi eviga och utan gränser, utan döden är vi allt och inget. Livet kräver en gräns. Utan medvetenheten om dö-

den riskerar vi likt Ivan Iljitj att leva i vad Heidegger kallade »mannet», det vill säga i hur »man» bör leva och handla, utan någon insikt i varken den egna eller den andres unicitet.<sup>6</sup> I den existensfilosofiska traditionen har det också gång på gång betonats att vår dödlighet är vad som gör oss till individer, döden är just min död, den visar att det finns ett jag eftersom det är just jag som dör. Även om allt levande är dödligt skiljer sig min död från de andras död på ett radikalt sätt. De andra är del av min värld, när de dör försvinner en del av världen. Men om jag dör försvinner världen själv. Jag *har* en värld och är inte bara *en del* av världen. Jag kan prata om hur världen ser ut efter min död, men det förblir en abstraktion.

Döden uppenbarar både jaget och att tiden är ändlig. Eftersom tiden är utmätt måste vi välja vad vi ska göra med den och hur vi ska förhålla oss till den, ett val som bör vara grundat i hur just jag är och inte i hur jag tror att folk i allmänhet tycker att jag bör leva. Insikten i att jag är dödlig kan alltså även innebära en insikt i att jag själv kan forma mitt eget liv. Denna öppenhet inför en möjlig framtid innebär också en insikt i att jag inte är fullständig. Så länge jag lever har jag ännu inte utvecklat hela min potential eller allt mitt liv. Det ögonblick jag är fullständig är jag död. Att vara människa är alltså att ännu inte vara fullständig, utan att vara ständigt föränderlig. Dödsögonblicket som en fullständighet ger döden en särskilt magisk aura, en positivitet i det mest negativa.

Detta gäller för varje människa. Men inte desto mindre föds medvetandet om den egna döden genom generaliseringens möjlighet, genom att jag inser att jag likt de andra är dödlig. Samtidigt som insikten om den egna dödligheten

träder fram genom generaliseringen bryter den oss också ut ur varje generalisering och visar att min död är något radikalt annat. Likafullt lever vi inte bara i de egna erfarenheterna utan även i andras, döden är både ett definitivt slut och ett överlämnande som innebär att livet går vidare. Vi kan både överbetona en sluten individualitet där döendet är en ensamhetens process och döden ett absolut slut, och dödens generalitet som upplöser den i abstraktioner, teorier och tomma ritualer. Medan existensfilosofin tenderar till det första, tenderar vetenskap och religion till det andra. Men båda dessa sidor är berättigade, det vill säga den egna döden innebär ett definitivt slut samtidigt som döden också ständigt inträffar och världen trots det fortgår. Döden kollapsar därmed distinktionen mellan det allmänna och det unika, och är både allmän och unik. Denna kollaps mellan det egnas unicitet och det allmängiltiga utgör också förutsättningen för att döden även kan delas. Det är inte så att den antingen skär av oss från varandra och lämnar oss ensamma och isolerade, eller göms i det allmängiltiga. Genom insikten att döden gäller just mig, i kombination med acceptansen av att den andre också är ett jag, kan vi dela den existentiella erfarenheten av att vara dödliga. Döden separerar oss, men binder oss också samman i att vi alla är dödliga. Vi delar dödligheten som skiljer oss åt. Kanske är det utifrån en sådan insikt, uttalad eller upplevd, som ett gott arbete med döende människor kan utföras.

#### MEDMÄNNISKOR, LÖGNER OCH NY NÄRHET

Men att dela upplevelsen av döendet är inte enkelt, det är inte bara den döende som flyr undan döden, än mer svår-

hanterligt verkar det vara att ha sanningen om den stundande döden i klartext mellan den döende och de anhöriga. I Tolstojs text vet såväl anhöriga som Ivan Iljitj att han inte har långt kvar, men det är inte accepterat *mellan* dem. Den sociala ordningen och »hur det bör vara» finns kvar som regel mellan dem när de säger »du kommer snart att bli bra igen». Wijckmark beskriver också hur friska anhöriga tar ett instinktivt avstånd till de döende för att inte beblanda sig med dem och därmed hålla sin egen dödlighet i stängan.

De andras lögner erfar Ivan Iljitj som mer pinande än smärtan. Inte nog med att de andra ljuger för honom, de kräver dessutom att han själv ska vara del av denna lögn. Den fruktansvärda, fasansfulla akt som hans död utgör, dras av alla runt omkring honom ned till en tillfällig obehaglighet, något nästan opassande, ungefär som om någon fisit. De ljuger för att sanningen inte är en möjlighet. När även läkarna börjar ljuga dras han med. Kanske kan det kallas hopp?

Även i Beauvoirs beskrivning av relationen mellan den döende och de anhöriga är lögnen central. Här är det av barmhärtighet som de anhöriga inte vill låta den döende veta hur allvarligt läget är. De vecklar in sig i ett hemlighetsmakeri som kommer mellan dem: »Mamma trodde att vi var hos henne, men vi stod redan på den andra sidan.»<sup>7</sup> Men vet kanske även Beauvoirs mor att hon är döende och irriterar sig på att alla ljuger? Det finns vissa textställen som indikerar att det skulle vara så, hon slutar till exempel att lita på läkarna: »De säger alltid att jag är bättre fast jag känner mig sämre.»<sup>8</sup> Beauvoir skriver att modern är helt omedveten om det drama som hon upplever. Men även om hon inte vet att det är cancer, vet hon kanske att hon är döende? Liksom

Ivan Iljitz inte har namnet på sjukdomen, men erfar hur den dödar honom kanske även Beauvoirs mor känner smaken i munnen. Hon talar också om döden och säger att hon inte vill dö. Här upplever vi lögnen från andra håll, från de anhörigas perspektiv, och läsaren ser att de ljuger av kärlek.

Beauvoir inte bara ljuger, hon vill också förkorta mammas lidande och ber vid ett tillfälle till och med om en pistol. Men vet vi vad som finns där i lidandet? Kanske finns där en process som måste få den tid det tar? Beauvoirs bok handlar framförallt om hur döttrarna hanterar döendet och beskriver hur de måste släppa taget. I både »Ivan Iljitzs död» och *Avled stilla* etableras en lögn mellan den döende och de anhöriga, men denna process beskrivs i de två verken från olika håll, från den döende respektive de anhörigas perspektiv. I Linda Skogsbergs bidrag i denna antologi kommer denna problematik i ett annat ljus. Här är frågan om Karl verkligen vill dö, eller om det endast är hans dotter Marias vilja. Något verkar stå i vägen för att prata öppet om det mellan alla parter: den döende, den anhörige och personalen.

Utöver de anhöriga är det ju framförallt vård- och om-sorgspersonal som de döende möter. I de tre texter som diskuteras här framträder läkarna allt som oftast som likgiltigt professionella. Som ovan nämnts kan läkarna bara relatera till sjukdomen, inte till döden. Istället för att likt Ivan Iljitz använda läkarvetenskapen för att glömma dödens faktum, vill Wijkmarks Hasse inte veta något om sin sjukdom. Han vill istället leva med det irrationella hopp som ovetskap kan bära med sig. Detta ointresse stör läkaren som tolkar det som ett ointresse för den egna situationen, medan Hasse tycker att just läkarvetenskapen och dess fokusering på data

och teknik fjärmar honom från det mänskliga. I ingen av texterna, och inte heller som jag uppfattade min farfars döendeprocess spelar läkarna någon central roll, tvärtom blir de nästan oväsentliga. Istället är det sköterskor och vårdare som är de centrala och viktigaste personerna.

Sköterskorna är i dessa texter den yrkesgrupp som hanterar döendet där läkaren endast kan hantera sjukdomen. Inför döendet är läkaren handfallen eftersom han eller hon endast är inriktad på att bota och därför alltid kommer att förlora, förr eller senare. I Sverige idag är det kanske framförallt undersköterskor och personal inom äldreomsorgen som utför de arbetsuppgifter som handlar om att underlätta vardagen för gamla och döende. Deras uppgift och kunskande är ett helt annat. Vårdpersonalen i texterna ser livet eftersom de accepterar döden. De ser människan bortom sjukdomen. Vårdpersonalen har också en fördel framför de anhöriga, deras icke-medlidsamma blick gör att den sjuke slipper ta ansvar för dem, trösta eller upprätthålla en social ordning. Vårdpersonalen har en kunskap och en professionalitet som inte innebär objektivering och reducering av människan till fysiologi. Men detta bemötande är inte heller något man kan läsa sig till, det är inget varje vårdare automatiskt har utan en praktisk kunskap som idag är allt för osynliggjord och undervärderad.

Även Ivan Iljitj möter en vårdare med en sådan praktisk kunskap i deras tjänare Gerasim, en ung och stark karl. Där Ivan uppfattade alla andra människors hälsa, kraft och livsglädje som förolämpningar, representerar Gerasims kraft något annat. Hans vårdande kompetens hänger samman med att han är den enda som inte ljuger och som

inte döljer att Ivan är döende. Gerasims blick framträder framförallt i kontrast till läkarens som är anklagande och ser Ivan som en uppgift. Till skillnad från alla andra runt omkring uppfattar Gerasim sin egen dödlighet och ser att döden inte är något unikt för Ivan Iljitj, de andra håller döden ifrån sig och hatar Ivan mer ju närmare döden han kommer. Eftersom Gerasim accepterar sin egen dödlighet kan han möta döden tillsammans med Ivan. Därmed kan de stå tillsammans inför det obegripliga.

Beauvoir uttrycker hur orättvist det är att hennes mor ska dö och att hon ensam ska behöva möta detta hemska, men hon finner en tröst i tanken att de alla ska dö. Beauvoir förstår döendet som en ensamhetens resa, men samtidigt visar hon hur hon kroppsligen följer med, hennes mun följer till exempel efter i hennes mors muns rörelser. Om hennes mor uppfattar detta medföljande har vi ingen aning om, men nog kan man ana att sällskap gör även denna resa annorlunda. Kanske är det också därför Christina Olofsson i sin text i denna antologi verkar ångra att hon inte stannade kvar i rummet när Svea dog. Christina ville inte att Svea skulle dö och kunde inte dela hennes sista resa utan försökte hålla henne kvar.

Denna gemenskap i döendet är hos Wijkmark inte helt ny utan en liknande upplevelse finns i den intima förälskelsen. Liksom förälskelsen innebär döden att något helt annat inträder. Passionen är just en nära döden-upplevelse eftersom den är ett maximum av liv – en höjdpunkt där livet lika gärna kan sluta. Mot slutet av *Stundande natten* förenas dessa två teman i och med Hasses förälskelse i sköterskan Angela. I slutskedet av hans liv är det Angela som står för

livet. I slutet av boken, liksom av Hasses liv är allt färdigt och avklarat utom avskedet till henne. När hon i den sista scenen lägger sig bredvid honom i den smala sjukhussängen har han ingen mer önskan.<sup>9</sup> Förälskelse och död får slutligen sammanfalla. Denna sammanbindning av förälskelse och död innebär också för denna heterosexuella manliga blick att döden innebär att för gott träda in i det kvinnligas sfär. Kvinnorna är gudinnor, livgiverskor och dödsgiverskor. Kvinnan är en gudinna som ger livslust samtidigt som hon leder honom in i den andra världen där livets fullständighet och döden slutligen sammanfaller.

En älskad persons död visar på människans ensamhet, vi kan inte följa den andre utan måste skiljas åt i ett definitivt brott. Vi måste lämna den andre att dö själv, i själva dödsögonblicket kan vi inte längre hjälpa till eller följa med. Men samtidigt är det möjligt att finna en ny närhet i döendets process, det kan vara som om man aldrig är så nära varandra och aldrig är så nära livet som i döendet. Även om döendet isolerar oss kan det också binda oss samman just eftersom vi är likar inför döden. Vi behöver inte längre bry oss om det ena eller andra som i livet skiljer oss åt och kommer mellan oss, vi behöver inte välja det ena eller det andra. Det finns bara plats för livet som sådant i mötet med dess slut.

#### KROPPENS DÖENDE

En sjukdoms- och döendeprocess är inte minst en kroppslig process, en process som destruerar vår kroppslighet. På så sätt är den en omvändning av det lilla barnets etablerande av en egen kropp. En fenomenologisk undersökning av hur kroppsligheten byggs upp visar att den egna och den andres

kroppar etableras samtidigt, för att jag ska förstå vad det innebär att ha en egen kropp måste det även finnas andra kroppar. På samma sätt är det inte bara den egna kroppen som faller samman i döendet utan hela världen. Med fenomenologiska forskare som Gail Soffer skulle vi kunna hävda att spädbarnet liksom alla människor har erfarenheter men att spädbarnets ström av erfarenheter inte är uppdelade i inre respektive yttre. Det nyfödda barnet är beroende av omhändertagande andra men allt eftersom barnet blir äldre tar det makt över sig själv och sin värld, bland annat genom en ökande kontroll över den egna kroppen. Den egna kroppen är den enda kropp i världen jaget har direkt kontroll över och genom denna kontroll kan jaget också ha makt över tingen. Genom den egna kroppen och dess olika sinnen som kompletterar och överlappar varandra, ordnas den omgivande världen. Den egna kroppen är det jag har en dubbel sensation av: den är det varmed jag erfar världen *och* något i världen som kan erfaras. Denna egna kropp har jag dock själv en ofullständig bild av, jag kan till exempel inte direkt se min nacke. Min kropp blir ett komplett objekt först genom att jag »lånar» de andras blick, genom att jag erfar den andre och den andre erfar mig. Hur den andre erfar min kropp blir därför centralt även för min mer nyanserade bild av min egen kropp och hur den stämmer överens med min samtids värden och normer.<sup>10</sup>

När kroppen och världen inte längre hänger samman blir den döendes beroende av omvårdnad allt mer lik det lilla barnets. I början är detta ofta förknippat med skamkänslor, inte minst när man inte klarar toalettbesök och en annan människa måste befatta sig med mitt »äckliga».

Ivan Iljitj frågar Gerasim, hans goda vårdare, om det inte är obehagligt, men han svarar: »Varför skulle man inte hjälpa till. Herrn är ju sjuk.» Liksom ovan visar sig Gerasim ha en praktisk begåvning i att hantera den sjuke och inte göra saker mer komplicerade än de är.

Beauvoir beskriver ett något senare sjukdomsstadium där modern låter det komma i sängen och säger:

»Döda gör minsann i sängen.» Orden gav mig en chock. »Det är ju så förödmjukande.» Och mamma som alltid levat i en förnäm *noli me tangere*-attityd, skämdes inte det minsta. Det är också en form av mod när en inbiten spiritualist som mamma beslutsamt accepterar människans animalitet.<sup>11</sup>

Modern förlorar sin skamkänsla, men Beauvoir skäms inför sin moders nakna kropp. Det här är ett område där vårdarnas professionalitet visar sig. Den goda vårdaren ser bortom samhällets vanliga regler för blygsel och intimitet. Men det handlar inte bara om att tvätta och vända de sjuka, utan kanske ännu mer om att få de gamla att känna sig bekväma och klara av att ta emot omsorgen. Erfarenheten av att man inte längre klarar av att hantera sina egna kroppsliga behov innebär att man förlorar makten över den egna kroppen.

Denna förlust av makt går ofta hand i hand med att kroppen så som vi känner den långsamt försvinner för oss. Nedbrytningen börjar i Tolstojs berättelse med skillnaden i blick från familjen, som ser Ivan Iljitj dagligen, och en man som inte sett honom på länge och som rycker till vid anblicken. Genom besökarens blick erfar Ivan Iljitj att hans yttre har genomgått en radikal förändring. Med hjälp av besökarens blick kan även Ivan själv se förändringen i

spegeln. Senare i sjukdomsprocessen blir Ivan rädd när han ser sig i spegeln och han vet att han skulle bli ännu räddare om han tittade på sin egen kropp, så han undviker att göra det. Kroppen så som man är van vid att ha en kropp skiljer sig allt mer från kroppen så som den nu visar sig. Såväl Ivan Iljitj, Hasse, Beauvoirs mor och min farfar blir allt mer förfrämligade från sina egna kroppar. De kan allt mindre känna sig hemma i den egna kroppens utseende. Och i detta förfrämligande ligger även ett förfrämligande från sig själv. Wijkmark beskriver hur Hasse ser sin hand med de stora blå ådrorna och frågar sig: »Är detta jag? Nej, det kan jag inte känna, och det är en skön känsla. Skönt att vila ut från jaget som sett och varit med om allt».<sup>12</sup>

Beauvoirs mor känner inte längre igen sin egen kropp när erfarenheten inte längre ger den som ett enhetligt objekt. Beauvoir beskriver hur modern tappar känslan på den högra sidan vilket får henne att undra om hon verkligen har någon högersida. Till slut har hon inte längre någon relation till kroppen som ett objekt bland många i världen:

Att inte veta vad som sker under vår hud, det är normalt. Men hon visste inte ens något om sin kropps yttre [...] hon kunde inte undersöka den med sina så gott som förlamade händer. [...] Hon bad inte längre att få se sig i spegeln; hennes dödsmärkta ansikte existerade inte för henne.<sup>15</sup>

Men det är inte bara den egna kroppen som upplöses, världen glider bort med den. Sinnesintrycken stämmer inte längre överens. Jag minns hur min farfar en gång skulle skriva under ett papper och blev irriterad över att det inte gick, tills jag påpekade att han inte hade någon penna i han-

den. När han försökte ta pennan jag sträckte fram till honom greppade han i luften en decimeter ifrån pennan. Allt oftare stämde hans olika sinnesintryck inte överens; syn, smak och känsel sa honom olika saker och tingens kategorier var inte längre funktionella. Armar och ben slog, hans kläder hasade runt, han ordnade och drog i täcket och ville flytta på saker i sina allt mer desperata försök att hålla ihop världen.

En mer stillsam alienering från världen beskriver Wijkmark när han låter Hasse säga: »Min kontakt med verkligheten blev drastiskt allt svagare, jag liksom svävade mitt i den utan att röra vid väggarna.»<sup>14</sup>

Inte heller tiden hänger samman, sinnesintryck vi skulle kalla minnen blir verkligare än nutiden. Beauvoir beskriver hur modern sjunker ner i en drömvärld där sinnesintryck från en svunnen tid lever sitt eget liv. Min farfar berättar hur han försöker få tideräkningen att stämma, men när sköterskorna säger att det gått en dag, får han det till fyra. Han beskriver hur siffrorna flyger omkring i luften och hur han försöker gripa dem och få dem att lyda. Han försöker förstå tiden, sinnena och rummet – men det går inte ihop längre, eller har det någonsin gjort det? Han säger slutligen att tiden är varats bortvändning från sig själv. Ett märkvärdigt yttrande från en döende man, men jag tror inte att det var ett blott teoretiskt påstående på så sätt att det var något han hade räknat eller tänkt ut. Snarare tror jag att han erfor hur världen med alla dess ting inte var konstanta eller höll sig stilla. Varat, det vill säga det som är, förändras ständigt och rör sig bort från hur det nyss var. Denna tidslighetens ständiga rörelse gäller ju inte bara för den döende, men i hans erfarenhet blev den extrem och slet itu världens enhetlighet.

Jag tror att för honom innebar tidens ständiga rörelse att världen inte längre höll samman utan omvandlades till en kaotisk erfarenhetsström.

När den döende inte längre förmår hålla ihop den egna kroppen eller den omkringliggande världens enhetliga objekt skiljs vi också åt, våra världar stämmer allt mindre överens. Den döende förlorar sig själv som en del av världen och blir ett rent erfalande utan åtskillnad mellan inre och yttre, likt hon en gång som spädbarn inte hade en uppfattning om sin egen kropp. För de som står bredvid kan denna process erfaras som att livet lämnar kroppen vilket gör det möjligt att i den döende inte längre se en levande människa utan ett lik. »För första gången såg jag i henne ett blivande lik.» säger Beauvoir om denna erfarenhet. Men eftersom vi alla är dödliga behöver erfarenheten av blivande lik inte heller vara begränsad till den döende. Efter min farfars död såg jag plötsligt alla som om de redan vore döda: kvinnan på bussen, min familj, mannen på gatan. Alla såg jag hur de skulle se ut om de vore lik, jag såg att de bar på döden.

#### ATT SLÄPPA TAGET

Det finns ett moment i döendet där behovet av att summera tränger sig på. Beauvoirs mor talar om sig själv: Vad har jag gjort i mitt liv, var det bra nog, kan jag vara nöjd? Min farfar lyfter fram några priser han vunnit, att hans böcker översatts till många språk och frågar: »Det var väl inte så illa för en föräldralös fattig pojke i alla fall?» Ivan Iljitj däremot är inte nöjd med vad han ser, för honom framträder hela hans liv och alla relationer som en lögn. Allt han värdesatt i sitt liv visar sig vara meningslöst. Tack och lov är Ivan Iljitj

en novellfigur utan de verkliga karaktärernas komplexitet, Tolstoj använder honom framförallt för att visa att vi inte ska ta samhällets och sociala sammanhangs värden som absoluta, utan ha en egen relation till våra liv och hur de ska levas. Dödens absoluta slut blir en utmaning utifrån vilket vi kan testa våra liv. Erfarenheten av en omvärdering av de grundläggande värdena i dödens närhet vittnar också otaliga svårt sjuka som vid tillfriskandet förändrar sina liv.

Men efter denna utvärdering av livet och dess värden träder en likgiltighet inför livets detaljer in. Ivan Iljitj känner dödens smak i munnen och kortspelet blir likgiltigt. Beauvoirs mor konstaterar att alla brev och telefonsamtal inte längre spelar någon roll: »Det gör detsamma. Allting gör detsamma.»<sup>15</sup> Hon vet inte ens om hon tycker om någon längre. Den sommaren min farfar blev allt sämre är en sensation på väg att hända i fotbollsvärlden, en sensation min farfar väntat på under många år, men när det väl händer och Elfsborg tar SM-guld spelar det inte längre någon roll.

När kroppen oroligt far runt, armar och ben sparkar och slår erfar Ivan Iljitj tre dagars ångest och smärta när han sprattlar i dödssäcken. Det beskrivs hur han blir nedstoppad i ett svart hål som han varken kommer upp ur eller igenom åt andra hållet. Denna ångest är både kroppslig och hänger samman med hur han erfar att han i sitt liv blott gjort som man bör. Men så bryter han igenom säcken och ser att det ännu är tid att göra det rätta: Han ser plötsligt att det är synd om hans fru, som tidigare stått för lögnen. Han gör ett val, säger förlåt med blicken och väljer att befria både familjen och sig själv från lidande. I det sista flämtande andetaget är döden plötsligt borta. Det finns inte längre någon rädsla,

förtvivlan eller lidande. Döden innebär att släppa taget. Döden är döendets skeende och när beslutet är fattat att släppa, är även döden borta.

Wijkmark beskriver sidokaraktererna Harry och Börje som ligger i samma sal på sjukhuset som huvudpersonen Hasse. Även de närmar sig döden men tar ett aktivt beslut att förekomma den. De tar makten över sina liv genom att utsläcka dem och Hasse förstår det som ett »dräpande svar till naturen som hånat dem så skamlöst.»<sup>16</sup> Det är en revolt mot döden som bara kan ske genom att man ger naturen rätt och är därmed även ett erkännande av naturens överhöghet. När det inte längre finns någon positiv kontroll över sig själv kan människan i alla fall ta kontroll över sin egen negation och bestämma sitt eget slut. Men denna negativa kontroll återfinns även i livet där upplevelsen av att inte ha kontroll kan leda till försök att kontrollera till exempel hur mycket och vad man äter. Ett kontrollbehov som utgör grunden för anorexi. Denna kontroll över maten återfinns i en annan skepnad även hos de gamla som närmar sig döden genom att äta allt mindre vilket vi också sett i flera av de inledande bidragen i denna antologi.

Genom att släppa taget försvinner döden eftersom det inte längre finns något jag som kan dö. Wijkmark beskriver hur detta innebär att Hasse stegvis släpper den egna identiteten. Han kommer ihåg och känner mannen som levte hans liv, men är inte längre han. Han lämnar sig själv och kan få en plötslig vision av att se med gångna generationers ögon. När jaget upplöses säger han till och med att »jag tycker att jag *hör* hur medvetandet faller isär.»<sup>17</sup> Det han själv format och är ansvarig för känner han ingen sorg över att mista och det

är inte längre något han erfar som del av sig själv. Däremot det som han inte själv skapat utan som likt det oskyldiga barnet är honom givet kan han identifiera sig med: livet som en gåva, det enkla faktum att få finnas till. När han förlorat jaget och dess specificitet träder livet som sådant fram.

Döendets process beskrivs återkommande som en lidandets process, men det innebär inte nödvändigtvis att det vore bättre att dö utan denna process. Det stegvisa släppandet av det egna jaget och livet bär på en erfarenhet som kan vara av yttersta vikt. Beauvoir som är bortrest när hennes mor snabbt blir allt sämre, beskriver hur det inte är viktigt för henne att hinna återse sin mor, men att det är livsviktigt att modern ska få återse henne. Hon frågar sig varför detta är så viktigt när minnet ändå inte kommer att finnas kvar. »För min egen del förstod jag, kände jag ända in i märgen att man i en döendes sista stunder kan innesluta det absoluta.»<sup>18</sup> Både Hasse och Ivan Iljitj erfar en livets helhet eller kan vi kanske kalla det en absolutitet som framträder bortom dess detaljer. När alla detaljer förlorat sin mening framträder livet som ett intet, men ett intet som bär livets affirmation. Det absoluta, livets helhet eller affirmation – alla dessa uttryck förknippas i en religiös kontext med det gudomliga, medan Wijkmark förknippar dem med naturen och låter Hasse i de sista skälvande minuterna säga: »Naturen blickar in i mig, välkomnar mig tillbaka efter min långa utflykt.»<sup>19</sup>

Döden skiljer oss åt, men välkomnar oss här tillbaka till ett gemensamt ursprung. I denna absoluta separation kan vi också komma närmare varandra på ett annat sätt. Ivan Iljitj beskriver att döendet separerar honom från det liv han

levt, men i det sista andetaget för den honom också närmare familjen än han någonsin tidigare har varit.

Jag upplevde något liknande under min farfars sista dygn. Efter en lång period av panikartat viftande och gripande var min farfar en kväll alldeles stilla i sängen.

–Nu är jag nog död, sa han.

–Men farfar du pratar ju med mig, svarade jag.

–Jaa, svarade han. Men hans tonfall sa att mig att detta visserligen var sant, men att det inte spelade någon roll.

Jag satt bredvid honom och tog hans hand. Så satt vi tysta en lång stund. Han var med mig och ändå inte. Han lämnade mig som en levande bland andra levande, men samtidigt var han just då närmare. Jag höll hans hand och vi vidrörde gränsen. Jag, som också är dödlig, kunde någonstans dela hans döende som innebar att han lämnade mig. När jag gick därifrån sov han och under natten ringde de och berättade att han dött i sömnen.

\*

Jag kom dit morgonen efter, kroppen var stel och han var inte längre där. Där fanns inte längre någon och jag kunde inte förstå vart han hade tagit vägen. Fönstret var öppet och jag hörde ljuden från Solvalla som bara låg några hundra meter bort. Välkända ljud från en plats vi så ofta besökt tillsammans.

Visst levde han kvar i mig och i mitt minne, men det inre var allt för diffust. Som Beauvoir säger så förstenas och bevaras de levande i tingen och jag behövde något konkret. Jag tog med mig hans glasögon, de låg länge i min väska innan de hamnade med ett kort och ett ljus på en minneshylla där de ligger än idag.